

תמר כתרִיאל

נופים סמליים ומעבר להם

יעל זרובבל, מדבר, אי, חומה: נופים סמליים והפוליטיקה של המרחב בתרבות הישראלית. שדה בוקר, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, שדה בוקר ומרכז זלמן שזר, 2023. 348 עמודים.

ספרה האחרון של יעל זרובבל, **מדבר, אי, חומה: נופים סמליים והפוליטיקה של המרחב בתרבות הישראלית**, מצטרף לפרוגרמה מחקרית פורצת דרך וארוכת שנים שעוסקת בתשתית התרבותית שביסוד האתוס הציוני על מרכיביו הסמליים. ספרה הראשון, *Recovered Roots* (1995), שעסק במיתולוגיזציה של אירועים היסטוריים מכוננים – מיתוס מצדה, מרד בר־כוכבא וסיפור תל־חי – הפך זה מכבר לקלסיקה בתחום לימודי ישראל. ספרה החדש והמרתק מעניק התבוננות רעננה ומעמיקה בנופי התרבות התשתיתיים שמכוננים את האתוס הציוני, תוך מיקוד במרחב. בדמיון מרחבי זה, המדבר, בין שהוא מיוצג כחולות נודדים או כביצה שורצת מלריה, הוא ה"אתר" של היישוב היהודי בארץ ישראל. הספר מספר את הסיפור המורכב של היחסים הדיאלקטיים בין המדבר ליישוב כנופים סמליים, על גלגליהם והשתנותם במהלך השנים.

חלקו הראשון של הספר מוקדש לדיון במדבר כסמל מפתח רב־פנים באתוס הציוני. הפרק הראשון עוסק במדבר כמטפורה היסטורית, ומצביע על הקשר המדומיין בין המדבר לגלות ובין ההתיישבות לגאולה. שני הפרקים שלאחריו מצביעים על השניות האוריינטליסטית העמוקה המקופלת ביחסה של הציונות למדבר – כסמל לאותנטיות ילידית ולקסם המזרח

מחד גיסא, וכמרחב עוין ומאיים שעומו נמצא היישוב היהודי במאבק מתמשך של כיבוש ושליטה מאידך גיסא. הניתוח העשיר שזור בשלל דוגמאות מן הספרות, העיתונות, ספרי לימוד, מסמכים בירוקרטיים, ותחומים שונים של תרבות פופולרית, אשר ממחישות ומאששות את טענתו לגבי מרכזיותם של המדבר והיישוב כנופים סמליים.

חלקו השני של הספר לוקח את הדיון על המדבר והיישוב כסמלי מפתח בתרבות הצינונית אל המרחב המדברי הממשי של מדינת ישראל – הנגב – ומצביע על המגמות המנוגדות שהתפתחו בשיח על הנגב וסביבו מאז קום המדינה. השניות ביחס למדבר כמרחב, שהוא לעיתים מאיים ולעיתים קסום, נותרה מרכזית גם בשיח על הנגב, כפי שמראה הפרק הרביעי, שעוסק במקומו של הנגב בשיח ההתיישבות. הנגב מוצג כספר פנימי שמהווה מקור משיכה לחובבי מרחבים פתוחים ומסעות הרפתקניים, אך גם כמרחב עוין שנכבש במסגרת הפרויקט הצינוני של "הפרחת השממה". זרובבל מציינת שמעמדו של הנגב כאזור ספר השתנה כאשר הופנה המאמץ ההתיישבותי לשטחים שכבשה ישראל ב-1967, והוא הפך מאזור שהיה מטרה להתיישבות לאומית לפריפריה שמוגדרת על-ידי שוליותה (תחושת שוליות זו זכורה לי היטב משנות חיי בדימונה לפני כחצי מאה). שילוב צורב במיוחד של חוויות נישול ושוליות, כפי שמראה זרובבל, נפל בחלקם של הבדואים בנגב, שלהם מוקדש פרקו השישי של הספר.

שני הפרקים האחרונים בוחנים את ייצוגי המדבר בהקשרי שיח חדשים ועדכניים – השיח הסביבתי והשיח התיירותי. השיח הסביבתי מסמן מהפך בתפיסת המדבר כמרחב חיצוני ועוין, שנתון במאבק סכום אפס עם היישוב, ומבנה אותו כמרחב רוחש חיים בעל אופי ייחודי וערך סגולי. נוצר היפוך מאתגר – המדבר הופך למוקד שימור וטיפוח, ואילו ההתיישבות הופכת לכוח מאיים ופורע סדר. כך, השיח הסביבתי נאבק הן בדומיננטיות של השיח ההתיישבותי הן במעמד הפריפריאלי של המדבר שהופך ל"פח הזבל של המדינה", אתר לאחסון תעשיות מזהמות ולפריעת חוק. השיח התיירותי, שנידון בפרק השביעי, בונה על התפיסה הרומנטית של המדבר כמרחב קסום ואותנטי, נקי מזהמה עירונית ומחוללי המודרניות, שהמפגש עימו טומן בחובו הבטחה לרוגע ולזיכוכ פנימי.

כותרת הספר ממקדת את מבטנו בשלושה מרכיבי נוף סמליים שסביבם נבנה הטעון – המדבר, שהמאבק בו מגדיר את היישוב; הדימוי הנפוץ של היישוב כאי נפרד או כנווה מדבר; והחומה, שמייצגת את מאמץ ההיפרדות המכוונת שעומדת ביסוד בניית היישוב היהודי מאז ימי חומה ומגדל ועד "מכשול הפרדה" של היום. הדימוי של היישוב כנווה מדבר שנאבק בתהליכי מדבור, או של אי בתוך ים של אחרות, ודימוי החומה כסמל

הפרדה – מצביעים כולם על תפיסת הזרות של היישוב היהודי כלפי סביבתו, ועל סוגית (אי)־השתלבותה של מדינת ישראל במרחב המזרח־תיכוני שבו היא ממוקמת.

בנוף הסמלי שמשרטט ספרה של זרובבל מתפקדים דימויי האי ונווה המדבר כמטפורות מרחביות חליפיות, שמצביעות על דרגות שונות של נתק שמקיים היישוב מסביבתו. הקבלה אחרת מתקיימת בין דימויי המדבר והים כ"אחרים" של היישוב, כאשר הים, בדומה למדבר, גם הוא מרחב עוין, אך מסמן גם אפשרות של קשר מיטיב עם המערב. חנן קָּבֶר (חבר, 2007) מצביע אף הוא על הקבלות בין הים למדבר כ"אחר המרחבי" של האתוס הציוני, אך מדגיש את מעמדו של הים כ"אחר" האולטימטיבי של היישוב היהודי כ"פרויקט יבשתי". הים כנוף סמלי הוא בראש ובראשונה מסדרון מעָבֵר שיש לחצותו בדרך אל "החוף המקווה", ככותרת ספרו של קָּבֶר, אך מלבד תפקידו כנתיב מעָבֵר, הים משמש גם כמראָה חלקה שמשקפת את היבשה תוך העלמת הפצעים, המאבקים והאלימות שמוטמעים במעשה ההתיישבות כמהלך קולוניאלי.

מבט זה יונק מן הפרדיגמה המחקרית שרואה בהתיישבות היהודית גרסה של קולוניאליזם התיישבותי. בתפיסה זו, המאבק בין המדבר ליישוב אינו מאבק אוניברסלי ובלתי־פתיר של האדם כנגד כוחות טבע קמאיים, של היישוב כנגד המדבר, התרבות כנגד הטבע. הדיון שמציע קָּבֶר בדימוי הים כנוף סמלי ממקד את המבט בעולם האנושי, במאבק הפוליטי האלים בין קבוצה מהגרת לקבוצה ילידית, שלכל אחת מהן נרטיב משלה לגבי זיקתה אל אותו שטח מחיה. הדיון של זרובבל בזרות ובניכור של היישוב שמדומיין כאי או כנווה מדבר כלפי סביבתו, ומבטתה הביקורתית על מסגורם של הפלסטינים והבדואים כחלק מן המדבר המטפורי בחלקו השני של הספר, מהדהד את הגישה של הפרדיגמה הפוסט־קולוניאלי. עם זאת, מסגור המאבק בין המדבר ליישוב כמאבק בין כוחות טבע לכוחות תרבות מטשטש את מרכיב האלימות שבפעולות הכיבוש וההתיישבות הציוניים. נראה לי שדיון שלם יותר בים כמרכיב בנוף הסמלי של הציונות יוכל להרחיב את היריעה לא רק לאפשרות החיבור למערב, אלא גם לסוגיית הקשר בין היישוב לעולם היהודי שב"ארצות הים" (בעבר ובהווה). קשר זה – בזמן ובמרחב – נעדר מן הדמיון הציוני בנרטיב המדבר כנגד היישוב.

לאחרונה החל להירקם דיאלוג חדש בין שתי פרדיגמות מרכזיות ושונות בחקר הציונות – הפרדיגמה של בניין אומה, שמעגנת את הנוף הסמלי של היישוב היהודי בדימוי של נווה מדבר, והפרדיגמה הפוסט־קולוניאלי, שמדגישה את האלימות הכרוכה בנישולם של התושבים הילידים (Vogt, Penslar, & Saposnik, 2023). ספרה של זרובבל צמח מתוך

הפרדיגמה של בניו אומה, שנותנת ביטוי לחוויית היצירה, ולסולידריות והקהילתיות שמלווים את פרויקט כינונו של היישוב היהודי כבית מטריאלי וסמלי (Kotef & Handel, 2023). יחד עם זאת, הספר גם מאיר את הבעייתיות שביחסו המתבדל והאליים של היישוב היהודי כלפי המרחב שבו הוא שוכן. במונחי הדיון בפוליטיקה של המרחב שמציע ספרה של זרובבל, יחס זה מתממש במהלכים של "מדבור" – מטפורי וממשי – של כל מרחב שנמצא מעבר לגבולות היישוב היהודי, בכללו היישוב הפלסטיני. אם כן, בדרכו שלו, ובמסגרת המגבלה המושגית שצוינה לעיל, הספר מהדהד את הרוח הביקורתית של הפרדיגמה הפוסט-קולוניאלית, ומצטרף לניסיונות של חוקרים אחרים לקרב בין שתי פרדיגמות אלו. ברוח זו הוא מעמיד נדבך חשוב להמשך הדיון בסוגיות יסוד של החברה והתרבות בישראל. בימים אלה ממש, סוגיות אלו מרכזיות לא רק לדיון האקדמי בחברה הישראלית, אלא גם לציבור הרחב שמתמודד עם שאלות ערכיות של זהות ושל לגיטימציה תרבותית.

רשימת המקורות

חבר, חנן (2007). **אל החוף המקוּנה: הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית**. ירושלים: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

Kotef, Hagar & Ariel Handel (2023). Settler colonialism and home. In Paolo Boccagni, (ed.), *Handbook on Home and Migration*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 158–169.

Vogt, Stefan, Derek Penslar, & Arieh Saposnik (eds.). (2023). *Unacknowledged Kinships: Postcolonial Studies and the Historiography of Zionism*. Chicago: Chicago University Press.

Zerubavel, Yael (1995). *Recovered Roots: Collective Memory and the Israeli National Tradition*. Chicago: Chicago University Press.

פרופ' תמר נתריאל, אוניברסיטת חיפה.

דוא"ל: tamark@edu.haifa.ac.il